

Михайло Олійник

Ікони Богоматері на Русі були близькими кожній людині. Богородиця по-особливому опікувалася руським народом, чернецтвом і, зокрема, Києво-Печерським монастирем. У певні відповідальні та знакові моменти його історії, через посередництво богородичних ікон, Господь посилав чуда.

У попередньому номері часопису ми спробували визначити, які чудотворні ікони були в Успенській церкві Києво-Печерського монастиря. Найбільше інформації маємо про ікону «Успення», збереглася навіть її копія. Крім цієї, було ще дві або й три також чудотворні ікони, про які йшла мова.

Отож:

1. Ікона «Успення» над царськими вратами або в намісному ряді іконостасу.
2. Ікона «Оранта» (можливо, «Знамення») могла бути не тільки як мозаїка, але і як намісна в іконостасі.
3. Ікона «Цариця небесна» (як різновид типу «Одигітрія»). Могла бути запрестольною мозаїчною в апсиді, а, можливо, і в намісному ряді іконостасу.
4. Ікона «Одигітрія», можливо, існувала ще і така в іконостасі.

Києво-Печерський патерик описує чуда, пов'язані з цими іконами. Розповіді про деякі з них зафіксовані також у гравюрних композиціях Тарасовича, якими було проілюстроване одне з видань Патерика 1760 р. У ілюстраціях можна побачити «Оранту» («Знамення») в намісному ряді та ікону «Успення» в аналогічно збереженій копії, ту ж саму – над царськими вратами.

Уже згадувалася розповідь про прихід зодчих із Константинополя, про те, як майстри чудесно отримали в дорогу «супутницю» – ікону «Успення Богородиці» (можливо, «Одигітрію»), з якою вони прийшли в Київ.

«Слово про прихід до ігумена іконописців із Царгороду» розповідає, що через десять років після цієї події у Константинополі іконописцям з'явилося двоє старців, котрі найняли цих грецьких майстрів, аби вони розписали церкву в Києві. Старці заздалегідь заплатили іконописцям за їхні труди. Щойно човен, на якому пливли грецькі майстри, почав наближатися до Києва, іконописці побачили храм на березі, який вражав величчю, — це була «церква велика вельми». Іконописці хотіли відмовитися розписувати цю церкву і мали намір повернути взяті як завдаток золото, вони вирішили повернутися у Царгород, але човен сам плыв проти течії, і через ніч вони подолали шлях, який інші пройшли б заледве через три. Наступної ночі їм з'явилася чудотворна ікона «Пресвятої Богородиці» (та, яку 10 років тому отримали як благословення чотири зодчих у Влахернському храмі) і промовила до них: «Человѣци, что всуе мететеся, не покоряющесе воли Сына Моего и Моей; ы аще Мене преслушаетея и бѣжати въсхоцете, вся вы въземше и съ ладиею поставлю в церкви моей. И се да увѣсть, яко оттуду не изыдете, но ту в монастыри моемъ остригшися и животъ свой скончаєте...». Але і ця

подія не напоумила іконописців. Третьої ночі вони щосили гребли вниз за течією, але човен уперто плив угору, вбік Києва. Лише тоді іконописці упокорилися і прийшли до ігумена.

Проте, коли майстри назвали імена старців, які найняли їх розписувати храм, то з'ясувалося, що ними були засновники монастиря — преп. Антоній і Теодозій, які померли 10 років тому. Ігумен Никон, наступник преп. Теодозія, повідомив про це царгородських іконописців, але вони не йняли віри і привели грецьких кавказьких купців, які були свідками угоди між старцями та іконописцями. Споглянувши на іконні лики святих, купці та іконописці впізнали старців, котрі найняли їх розписувати Київський храм, та поклонилися святим .

В «Житії» преп. Аліпія-іконописця, яке написав архимандрит Полікарп, знаходимо розповідь про чудо, пов'язане з іконою у вітварі (мабуть, запрестольною). Згідно з нашими припущеннями, в апсиді могла бути ікона «Успення» або «Богородиця на престолі» чи навіть «Оранта». Події відбувалися при розписуванні храму. Коли грецькі майстри оздоблювали вітвар мозаїкою, ікона «Пресвятої Богородиці» зобразилася сама, без втручання людини, і засіяла сліпучим світлом так, що майстри попадали ниць.

В. Лепакін досліджує, що київська оповідь про явлення ікони «Богородиці» має древній прототип . Перша розповідь про образ, який постав сам, без допомоги людської руки, описує події I ст. у м. Лідді. Тут апостоли Петро та Йоан, проповідуючи християнство, заснували спільноту і звели храм. Повернувшись у Єрусалим, апостоли попросили Богородицю піти з ними у Лідду, підтримати нову спільноту та благословити церкву. Погодившись, Богородиця пообіцяла апостолам, що навідається у Лідду. Коли Петро та Йоан знову прийшли в це місце, то у храмі на колоні побачили нерукотворне зображення Богородиці. Далі оповідь переносить нас у IV ст. Імператор Юліян Відступник відіслав у Лідду свого родича, наказуючи знищити на колоні чудотворний образ. Але як не старалися каменярі, а зображення виступало щораз яскравіше, фарби проникали всередину колони. Згодом, у VIII ст. Царгородський патріарх Герман замовив копію чудотворної ікони на дошці. Ця копія також прославилася чудотвореннями . Це була фреска. У виданні Печерського патерика за 1903 р., яке є переспівом чи, радше, його переказом, ідеться про те, що київська ікона, яка з'явилася, була фрескою. Однак в оригіналі читаємо, що майстри оздоблювали вітвар мусією, тобто мозаїкою . У Патерику є така деталь: грецькі і кавказькі купці, котрі прибули з іконописцями, привезли на продаж мозаїку. Коли ж купці побачили ікони преп. Антонія і Теодозія, то мозаїку принесли монастирю в дар. Можливо, автор оповіді – єпископ Володимирський і Суздальський Симон – твердив про зображення ікони саме з цієї мозаїки. Адже саме нею оздобили вітвар . На відміну від Ліддської, Київська ікона була виконана технікою мозаїки. Увесь вітвар цього храму декорований мозаїкою, фресок там не було .

Ще один момент в оповіді, який привертає увагу, — це сліпуче світло, яким двічі засіяла ікона «Богородиці». Автор Патерика пише, що: «внезапу просвѣтися образъ Владычица нашея Богородица и Приснодевы Мариа паче солнца, и не могуще зрѣти, падоша ниць ужаснии». А згодом ще раз: «пакы свѣтъ паче солнца осба тѣхъ, изимаа зраky чelовѣчeskыя» .

Очевидно, автор відсилає читача до події Преображення Господа, яка описана в Євангелії євангелистом Матеєм: «обличчя Його засіяло, наче сонце, а одежа побіліла, наче світло» (Мт. 17: 2). У XIV ст. у суперечках про природу світла, яке явив Христос на Таворі, Церква прийняла вчення святителя Григорія Палами про божественне

походження цього світла, про його несотворену природу. Таворське світло було тим самим світлом, яке засяяло на початку сотворення світу, першого дня перед тим, як четвертого дня Бог сотворив світло фізичне — сонце, місяць і зорі (Бут. 1: 3; 14). Оповідь Патерика засвідчує, як зазначає В. Лепакін, що несотворене божественне світло може випромінювати сама Богородиця через свою чудотворну ікону, що є досить-таки сміливим із богословсько-догматичного боку ствердженням, тим більше, що воно висловлене задовго до початку ісихастських суперечок у Візантії. Хоча вже в Акафісті до Пресвятої Богородиці (укладений у VI ст.) читаємо: «Радуйся, Свѣтъ неизреченно родивша». Сліпуче світло, яке побачили грецькі майстри, — це звеличення Богородиці, котра у різдві свого Сина сповнилася божественним світлом, і з цього часу Богоматір на рівні з Христом може випромінювати божественне світло, яке вона прийняла. Це також є підтвердженням чудотворности образу і звеличенням ікони, яка здатна стати вікном, через яке у світ струмує з Небесного Царства несотворене світло .

Зі з'явленням чудотворної ікони, яке описане в житті Аліпія-іконописця, пов'язане освячення розписів та ікон у храмах. Звівши очі, майстри побачили, як з вуст Пресвятої Богородиці, зображеної на чудом з'явленій іконі, спурхнув біло-сніжний голуб, піднісся до образу Христа Спасителя і заховався за ним. Коли майстри дивилися вгору, голуб випурхнув з уст Спасителя і, літаючи по церкві, сідав на ікони святих: одному на голову, іншому — на руку. Потім голуб заховався за храмовим образом Богородиці, яка з'явилася іконописцям на Дніпрі. Майстри почали розшукувати птаха за завісою біля намісного образу, але голуб знову злетів із вуст Богородиці, що на новоявленій іконі, і влетів до вуст Спасителя — і раптом ікона Богоматері знову засяяла невимовним світлом.

Спочатку майстри не розуміють, хто цей голуб, намагаючись його упіймати, немов пташку, яка випадково залетіла у церкву. Але незабаром усім стає зрозуміло, що голуб — це Святий Дух, який освятив кожен образ і увесь храм. Ісус Христос, Богородиця, святі не просто зображені на своїх іконах, а особливо благодатно присутні.

Появу у храмі Святого Духа під видом голуба попереджує і завершує явлення сліпучого чудесного світла.

В. Лепакін пропонує простежити за маршрутом голуба . Він вилітає з вуст новоз'явленої ікони — ховається за зображенням Спасителя у куполі — вилітає через уста Спасителя — сідає на голову чи на руку зображеним святим — ховається за іконою Богородиці в іконостасі — але вилітає з вуст зображення на вітарному образі — і ховається в устах ікони Спасителя, що в куполі. Голуб, який є символом Святого Духа, вилітає з вуст Богородиці. В оповіді Богоматір постає однією із джерел, які зсилають Святого Духа у світ. Потім голуб підноситься вгору до ікони Спасителя. Очевидно, йдеться про фреску «Спаса Вседержителя» в куполі храму. За цим образом голуб зникає, але вилітає він знову не із-за образу, а з вуст Спасителя, і лише тоді освячує зображення святих на стінах та іконах храму. Святий Дух по-в'язує у певну духовну єдність Богородицю, народженого Нею Спасителя і святих, які віднайшли ласку у Господа через своє святе життя. Опісля голуб знову зникає, але вже за відомою нам іконою «Успення Богородиці», вирізняючи цим її з-поміж інших образів у храмі як чудотворну, що привела у Київ і зодчих, і іконописців для побудови та розпису церкви. Коли ж приставили драбину, щоб спіймати голуба, то він знову спурхнув із вуст Богородиці, але не з храмової ікони, а з новоз'явленого мозаїчного образу так, що незримо з'єднав дві Богородичні ікони — храмову і вітарну. Тепер люди зрозуміли, що це не звичайний голуб, адже йому в таїнственний спосіб під силу подолати простір, легко вийти за межі видимого світу і

знову з'явитися у будь-якому місці. Врешті голуб знову підіймається вгору і зникає біля вуст Спасителя, зображеного в куполі. Залишаючи на землі свідчення своєї незримой присутности, Святий Дух возноситься до місця свого предвічного перебування у Святій Тройці.

Із чудотворною іконою Богородиці, яку принесли з Царгорода, пов'язана ще одна оповідь із Патерика. У Києві мешкало двоє вельмож, яких єднала близька дружба. Якось у Печерській церкві вони удвох стали свідками чуда: від чудотворної ікони Бого-родиці знову засіяло невимовне світло, що було яскравішим, ніж проміння сонця. Друзі сприйняли це як знак особливої Божої благодаті і «въ духовное братство приидоста». Минув час, і один із друзів — Іван — тяжко занедужав. Перед смертю він роздав бідним своє майно, а частку свого сина-малолітка Захарії довірив на зберігання своєму духовному братові Сергієві. Коли ж Захарія змужнів і захотів отримати гроші свого батька, Сергій почав божитися і присягатися, що жодних грошей від Івана не приймав. Тоді Захарія, котрий з вірою і любов'ю почитав чудотворну ікону Богоматері, знайшов вихід: «Прииди и клени ми ся, — сказав він Сергію, — въ церкви Печерской, прѣдъ чюдною иконою Богородичиною, идѣ же и братѣство възя съ отцемъ моимъ». Заради грошей, Сергій наважився на порушення присяги: він запрягся перед іконою і хотів прикластися до неї, але не зміг навіть наблизитися до чудотворного образу. Коли ж вони зали-шали храм, Сергій раптом почав біснуватися і кричати (це чудо зображує гравюра) , та одразу ж виказав сховок, де тримав гроші. Коли взяли гроші, то вияви-ли, що сума вдвічі більша за ту, що було довірено на зберігання. Побачивши це чудо, Захарія віддав придбане багатство ігумену, а сам постригся в ченці. За ці гроші було зведено храм Йоана Хрестителя, святого покровителя батька Захарії.

Ця оповідь повідомляє про декілька чуд храмової ікони Богородиці: чудотворна ікона, як і явлена мозаїчна, засяяла невимовним Божим світлом; ікона не дозволила наблизитися до неї порушнику присяги Сергію; ікона покарала його одержимістю, віддала під владу бісів; вона змусила Сергія зізнатися, де він переховує гроші; ікона помножила багатство Йоана; врешті, вона привела до чернецтва юного Захарію.

Оповідь також застерігає «оттоль не дадяху клятися святою Богородицею никому же» . Заборона, яку сформульовано в оповіді, не випадково вміщена після згадки про історію з Сергієм. Вона (заборона) має практичне значення: людина, котра через свою невіру наважиться присягнути перед чудотворною іконою та отримати від неї кару, може з'явитися знову.

Деякі оповіді Києво-Печерського патерика про ікони сюжетно сягають візантійської літератури, але Патерик нічого не запозичує механічно, у ньому все творчо переосмислено, доповнено само-бутніми рисами і деталями, це й робить його оригінальним твором древньоруської літератури. Києво-Печерський патерик є джерелом, взірцем і прообразом для багатьох оповідей про чудо-творні ікони в древньоруській літературі.

М. Олійник. Чудотворні ікони в Києво-Печерському Успенському соборі // Слово № 2 (32) (2007) с. 18-20